

СЕКЦІЯ 2. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ;
ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922

**РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ У ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ ОСІБ
З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ**

Кириченко В.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Житомирський державний університету імені Івана Франка

У статті представлено результати емпіричного дослідження визначення ролі засобів масової інформації та інших інформаційних ресурсів у процесі конструювання образу людини з особливими потребами в масовій свідомості жителів Житомирської області. Дослідження було проведено Громадською організацією Центр практичної психології "For Life" у межах грантового проекту Житомирської обласної державної адміністрації. У результаті проведеного дослідження було визначено, що інформацію про осіб з особливими потребами пересічні українці отримують із засобів масової інформації та соціальних мереж, відносно закритими для людей, які не мають постійного контакту із цією категорією осіб, залишаються найбільш компетентні джерела інформації (лікарі, педагоги, громадські організації).

Ключові слова: картина світу, образи картини світу, масова свідомість, соціальні мережі, засоби масової інформації.

В статье представлены результаты эмпирического исследования определения роли средств массовой информации и других информационных ресурсов в процессе конструирования образа человека с особыми потребностями в массовом сознании жителей Житомирской области. Исследование было проведено Общественной организацией Центр практической психологии "For Life" в рамках грантового проекта Житомирской областной государственной администрации. В результате проведенного исследования было установлено, что информацию о лицах с особыми потребностями рядовые украинцы получают из средств массовой информации и социальных сетей, относительно закрытыми для людей, не имеющих постоянного контакта с этой категорией лиц, остаются наиболее компетентные источники информации (врачи, педагоги, общественные организации).

Ключевые слова: картина мира, образы картины мира, массовое сознание, социальные сети, средства массовой информации.

**Kyrychenko V.V. ROLE OF THE MEDIA IN BUILDING THE IMAGE OF PEOPLE WITH DISABILITIES
IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS**

The article presents the results of an empirical study of the definition of the role of the media and other information resources in the process of constructing the image of a person with special needs in the mass consciousness of the residents of the Zhytomyr region. The study was conducted by the Center for Practical Psychology "For Life" within the framework of the grant project of the Zhytomyr Regional State Administration. As a result of the study, it was established that ordinary Ukrainians receive information about persons with special needs from the mass media and social networks, relatively isolated, for people who do not have constant contact with this category of persons, the most competent sources of information remain (medical workers, teachers, workers of public organization).

Key words: picture of world, images of world, mass consciousness, social networks, mass media.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство має складну та розгалужену систему інформаційних зв'язків, які прискорюють процеси соціальної взаємодії та формують певну систему уявлень у пересічних громадян про дійсність. Характерним є те, що не всі елементи зовнішнього середовища, зокрема соціальні групи, перебувають у межах нашого особистісного світосприйняття, більшість уявлень про світ формуються на основі суспільного досвіду, який є узагальненим ставленням більшості до певних явищ об'єктивної дійсності. Соціально при-

йнятні моделі сприймання поширюються за допомогою засобів масової інформації, які виконують у суспільстві функцію уніфікації уявлень більшості про щось і транслюють їх у вигляді окремих образів, які інтегруються в індивідуальну свідомість пересічних громадян. За роки радянської історії суспільне ставлення до інвалідів як до людей неповносправних породило цілу систему спеціалізованих навчальних закладів, що, у свою чергу, сформувало специфічне громадське ставлення до людей з обмеженими можливостями. Тому ідеї інклюзивного навчання,

професіоналізації та якісної інтеграції осіб з особливими потребами в соціальне середовище в сучасних соціокультурних умовах дисонують зі сформованими стереотипними уявленнями щодо цієї категорії людей. Загальною соціально-психологічною характеристикою сучасного українського суспільства є орієнтація на суспільний досвід «ми» у процесі реконструкції образу світу та його базових елементів. Відповідно, відображення основних соціально-психологічних властивостей осіб з особливими потребами має бути в суспільно прийнятних межах, які встановлюють через засоби масової інформації (далі – ЗМІ) та інші інформаційні ресурси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфікою сучасних ЗМІ є орієнтація на настрої суспільства, на те, що буде сприйматися без особливих запитань та обговорень з боку пересічних громадян. Професійні журналісти знають, що інформація, яка іде суперечить офіційній політиці чи офіційному ставленню, може спричинити масове обговорення, яке, зрештою, приведе до викриття фактів та встановлення справедливості (якщо ми говоримо про масову справедливість як віру більшості в певний причинно-наслідковий порядок). Тривалий розвиток у межах радянської системи журналістики призвів до використання преси як засобу поширення ідеологічно коректної картини світу: пересічні громадяни сприймають інформацію, яка поширюється через пресу та телебачення, як ту, що має офіційну підтримку. Пересічні громадяни більшою мірою довіряють інформації, отриманій з офіційних медіа, ніж власним органам чуття, у разі дисонансу такої інформації з реальним перцептивним досвідом особистості відбувається штучна корекція (раціоналізація, переосмислення) індивідуального досвіду «Я» відповідно до загальногрупового досвіду «Ми». Соціальні мережі є відносно новим соціальним інструментом формування картини світу особистості, який набирає популярності та надає більші можливості для обміну інформацією порівняно з іншими інформаційними ресурсами.

Соціальні мережі сьогодні є віртуальним виміром життєдіяльності людей. Вони дозволяють здійснювати комунікацію, яка не має територіальних, часово-просторових та культурно-стратифікаційних обмежень, що полегшує процеси обміну інформацією. Сучасна людина має можливість двічі повноцінно проживати життя – у фізичній і цифровій площині, та, користуючись науково-технічними перевагами останньої, нівелювати перешкоди та вади, які вникають у процесі взаємодії з першою [2]. Цифрове інформаційне середовище дало можливість людям з обмеженими фізичними, еконо-

мічними, соціально-психологічними можливостями відкривати для себе світ: подорожувати, спілкуватися з іншими людьми, які перебувають на значній відстані, здобувати досвід та поширювати власний.

Основним джерелом формування образу осіб з особливими потребами в сучасному суспільстві є ЗМІ (О. Фудорова, 2012 р.) [1]. Вони створюють певну систему групового ставлення до цієї категорії осіб, яка ґрунтується на фактах їхнього реального життя та соціально прийнятному ставленні до них цільової аудиторії. Моделі сприймання, які поширюють засоби масової інформації, забезпечують однорідне сприйняття осіб з особливими потребами, які здебільшого, що підтверджено дослідженнями, залишаються для українського суспільства «інвалідами», «неповносправними» та «людьми з відхиленнями». Підтвердженням на емпіричному рівні є вплив ЗМІ на самосприйняття осіб з особливими потребами та формування в них власного внутрішнього образу «Я» (Lingling Zhang, Beth Haller, 2013 р.) [2]. Рефлексія соціально-психологічних і біопсихічних властивостей осіб з особливими потребами відбувається на основі інтрериорізованого образу типового представника цієї категорії осіб. Н. Livneh (1983 р.) виокремлює низку причин негативного ставлення суспільного середовища до осіб з особливими потребами [4]. Однією з основних є негативна тілесна ідентифікація пересічних громадян із людьми, які мають видимі зовнішні відмінності (цей же механізм функціонує в приматів і вищих ссавців як природна агресія до особин, що відрізняються від типових представників виду). Люди з особливими потребами є меншістю щодо деякої більшості – фізично і психічно здорових осіб, що ініціює природний процес атрибуції до цієї категорії осіб негативних рис, які підкріплюють та раціоналізують агресивне ставлення до всіх, хто перебуває поза межами групової консолідації «Ми». До цієї думки схиляється М. Snyder (1990 р.), який доходить висновку, що негативні особистісні риси є основними соціальними характеристиками осіб з особливими потребами [5]. Вони є результатом групового дистанціювання від цієї категорії осіб, та породжені страхом опинитися на їхньому місці (страхом бути такими, як вони). Найбільш неупередженими й об'єктивними в сприйнятті осіб, які мають вади розвитку, є люди, які найбільш часто з ними контактують (соціальні працівники, педагоги, лікарі, рідні та близькі). За результатами досліджень D. Roker, K. Player та J. Coleman (1998 р.), внутрішнє волонтерство, або допомога інвалідів інвалідам є поширеним явищем

у загальносвітовій практиці інтеграції осіб з особливими потребами в соціальне середовище. Люди з особливими потребами як агенти соціалізації є більш ефективними в налагодженні взаємодії та спільної діяльності тому, що вони позбавлені соціальних упереджень і стигм міжособистісної перцепції осіб, що мають вади розвитку [5].

Контент-аналіз інформаційного змісту місцевих ЗМІ Житомирської області щодо становища інвалідів у регіоні більшою мірою стосувався проблеми «порушення прав інвалідів», «соціального забезпечення та умов проживання», «труднощів доступу до освітніх, культурних, медичних послуг» (О. Свінцицька, 2015 р.) [3]. Частотна перевага вживання поняття «інвалід» та специфічний інформаційний контекст формують соціально непривабливий образ осіб з особливими потребами. Ця категорія людей, за дослідженнями О. Свінцицької, потребує більшою мірою допомоги, опіки та створення специфічних умов, що утворює певні труднощі для пересічних громадян, ніж може запропонувати щось конструктивне та корисне для них. Частина Житомирських ЗМІ пов'язують осіб з особливими потребами з агресією, шантажем і надмірними вимогами.

Постановка завдання. Дослідження проводилося впродовж жовтня – грудня 2017 р. у межах науково-освітнього проекту Житомирської обласної держадміністрації (далі – ОДА) «Психічне здоров'я дітей: від знань до дій», який виконувався Громадською організацією Центр практичної психології "For Life". Мета дослідження передбачала виявлення стигм міжособистісного сприйняття осіб, які мають вади розвитку, протидію таким стигмам, виявлення основних джерел формування суспільного образу цієї категорії осіб (безпосереднє спілкування, ситуативний досвід взаємодії, ЗМІ, надбання культури). Це дало нам можливість визначити, який досвід, індивідуальний (безпосередній перцептивний) чи соціальний (опосередкований), є основою

образу людини з особливими потребами в масовій свідомості пересічних українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 686 осіб, які проживають на території Житомирської області. Люди, які мають серед контактного оточення осіб із вадами розвитку, та люди, які не мають досвіду спілкування з такими особами. У дослідженні було використано метод опитування, який містив запитання закритого типу. Респонденти обирали декілька варіантів із запропонованого списку (множинний вибір) або пропонували власний. У результаті математичного оброблення даних з'ясовано відсотковий розподіл використання основних джерел отримання інформації як ресурсу реконструкції образу людини з особливими потребами: соціальні мережі, телебачення, радіо, педагоги, рідні (члени родини), друзі (знайомі), громадські організації, лікарі. Також фіксується відсоток осіб, які не мають жодного уявлення про те, хто такі люди з особливими потребами, або сумніваються в об'єктивності своїх суджень.

До основних джерел отримання інформації про осіб з особливими потребами, за результатами нашого дослідження, належать: соціальні мережі, інтернет-ресурси, лікарі, контактне соціальне середовище (друзі, знайомі, родина, колеги), педагоги, засоби масової інформації, активісти громадських організацій і політичні діячі. Не мають уявлення про осіб з особливими потребами або сумніваються в об'єктивності власних суджень лише 7% досліджуваних (47 осіб). Громадські організації й активісти, а також політичні діячі є джерелом отримання інформації про осіб з особливими потребами для 37,5% досліджуваних, що свідчить про недостатню ефективність діяльності цієї соціальної інституції в напрямі інформатизації соціального середовища (Рис. 1). Прямий контакт із людьми, що мають вади психічного чи фізичного розвитку, через знайомих, друзів і колег мають 50,1% опитаних.

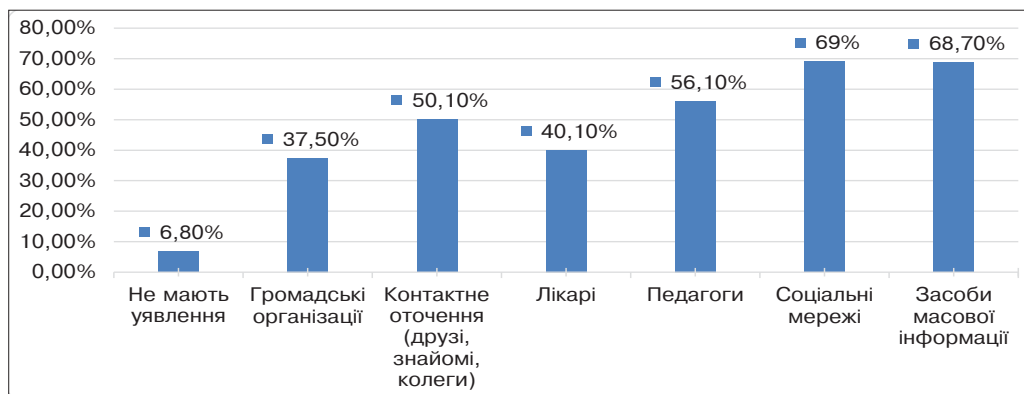

Рис. 1. Інформаційні джерела конструювання образу осіб з особливими потребами в масовій свідомості жителів Житомирської області

Реальний досвід взаємодії із цією категорією людей мають лише половина опитуваних, з них у повсякденному житті з особою, що має певні фізичні чи психічні порушення, контактують 42% респондентів, інші мають ситуативні зв'язки на рівні знайомих або контактували з ними один раз у житті.

42% респондентів додаткову інформацію отримують від лікарів та інших медичних працівників або вважають, що вони є об'єктивним джерелом інформації про цю категорію людей. Вони є дійсно компетентними фахівцями та можуть надавати повну інформацію про специфіку того чи іншого психічного порушення. Від педагогічних працівників отримують інформацію більшість респондентів – 56,1%. У процесі реформування вищої освіти та впровадження інклюзивної освіти педагогічні працівники стали вагомим джерелом інформації щодо конструювання образу особи з особливими потребами. Найбільше респондентів отримують інформацію із соціальних мереж – 69,4%, із засобів масової інформації – 68,7%. Сучасні інформаційні мережі дозволяють здійснювати комунікацію із цією категорією осіб, нівелюючи часово-просторові перешкоди. У такий спосіб відбувається організація спільної соціальної активності в іншій (не фізичній) площині. Цифрове інформаційне середовище, яке є основою інформаційного суспільства, забезпечує можливість індивідуальної та групової активності осіб, які не мають можливості взаємодії в реальному фізичному просторі. Однак, у віртуальному світі відбувається спотворення об'єктивної дійсності: прагнення до ідеалізації образу «Я», атрибуції нереальних рис або їх гіперболізації, вигадкування фактів і продукування інформаційних фейків (часткове спотворення). Засоби масової інформації також лідирують у процесі формування образу людини з особливими потребами. Їхня особливість полягає в поширенні загальноприйнятих моделей сприймання, через які відбувається фільтрація особистісного досвіду людини. Через екрани телебачення, радіо та пресу ми отримуємо той образ людини з особливими потребами, який буде відповідати більшості соціальних очікувань пересічних громадян, а отже, зберігати у своїй основі стигму в ставленні до них: страх, ворожість, дистанціювання в стосунках.

З порівняння варіантів відповідей досліджуваних ми можемо зробити висновок, що найпоширенішими варіантами поєднання відповідей в умовах множинного вибору джерел отримання інформації про осіб, які мають особливі потреби, є соціальні мережі, ЗМІ, педагогічні працівники. Люди, які

отримують інформацію про цю категорію осіб від контактного оточення (друзі, знайомі, колеги), зазвичай зазначають, що додаткову інформацію про цю категорію осіб вони отримують від лікарів і діячів громадських організацій (51% респондентів).

Ми можемо констатувати, що засоби масової інформації є основними джерелами отримання інформації про осіб з особливими потребами, особливо, якщо ми говоримо про людей, які не мали тривалого чи постійного контакту з ними або мають ситуативний досвід взаємодії. Вони орієнтовані на загальний суспільно-схвалюваний образ людини з особливими потребами. Контактуючи з ними у соціальних мережах, пересічні громадяни, не ідентифікують їх як інвалідів (оскільки ця рольова позиція не афішується), тому атрибуція соціальних рис відбувається на основі ідентифікування іншої диспозиційної ролі (національності, статі, професії). Суспільний досвід у процесі конструювання картини світу й образу людини з особливими потребами домінує над досвідом індивідуальним. Сприймаючи цю категорію осіб у повсякденному житті, пересічні громадяни приписують їм риси, які транслюються ЗМІ.

Опираючись на отримані нами результати, може констатувати, що основою образу людини з особливими потребами у свідомості пересічних українців є та інформація, яка поширюється засобами масової інформації та соціальними мережами. Мають меншу впливовість на світогляд знання, які поширюються медичними працівниками та педагогами через спеціалізовані канали інформації. У дослідженні, проведеному в межах проекту «Впровадження інклюзивної освіти у закладах освіти Житомирської області» Центром соціально-психологічних досліджень Житомирського державного університету імені Івана Франка (до складу якого входить автор роботи) та Болонським університетом у 2011 р. було виявлено, що 63% досліджуваних не мали постійного чи тривалого контакту з людьми, що мають вади розвитку. 12% сумнівалися в правильності своїх суджень щодо цієї категорії осіб, лише 25% постійно контактували з ними. Основним джерелом отримання інформації про цю категорію осіб були ЗМІ (83%), 54% досліджуваних, які обрали ЗМІ як джерело отримання інформації про осіб з особливими потребами, не зазначають альтернативних джерел. На другому місці як інформаційний ресурс конструювання образу цієї категорії осіб зазначено контактне середовище (друзі, знайомі, колеги) (26%), громадські організації (33%), лікарі (28%). Останніми були

соціальні мережі (24%) та педагоги (11%). У період з 2011 по 2018 рр. відбулося посилення ролі соціальних мереж як ресурсу конструювання картини світу пересічної особистості (із 24% до 68%). Також про результативність впровадження інклюзивної освіти в навчальних закладах Житомирського регіону свідчить те, що педагогічні працівники стають ефективним агентом інформування громадськості про соціально-психологічні властивості цієї категорії осіб, їхні об'єктивні якості та можливості інтеграції в соціальне середовище. Класичні засоби масової інформації, до яких ми відносимо телебачення, радіо, періодичні видання, сьогодні не втрачають своєї ваги як ресурс конструювання образів світу, проте альтернативою їм стають соціальні мережі, які можуть поширювати інформацію, що дисонуватиме з тією, що транслюється ЗМІ.

Медіасередовище є передусім сферою формування загальноприйнятої системи цінностей. Щоденно канали інформації передають нам уявлення про те, що за ілюстративними актами вчинків пересічних людей лежать високоморальні, ідеологічно досконалі та суспільно прийнятні мотиви. Звичайні буденні акти, які реалізують наші індивідуальні егоїстичні прагнення, у медіасередовищі перетворюються на прояви «героїзму», «патріотизму», «новаторства», «самовіддачі». Те, що відображає психіка через органи чуття, може бути інакше (відповідно до загальноприйнятої системи цінностей) відображено в медіасередовищі. А оскільки кількість «живих свідків» подій та явищ завжди менше тієї аудиторії, яка контактує з інформаційним контентом, що їх описує й інтерпретує, у суспільстві загальноприйнятою вважається та картина, яка транслюється медіамережею. Поодинокі критичні заперечення окремих членів спільноти, які вважають (і мають для цього об'єктивні підстави), що події та явища

розвивалися «по-іншому», розчиняються в загальному галасі багатоголосого ефіру трансляції суспільної медіамережі.

Висновки із проведеного дослідження. Оброблення й інтерпретація результатів дослідження, проведеного в межах грантового проекту Житомирської ОДА у 2017 р., дозволяє дійти висновку, що засоби масової інформації та соціальні мережі є провідними інформаційними ресурсами для пересічних громадян щодо конструювання образу осіб з особливими потребами. Соціальні мережі посилюють свій вплив і стають вагомими альтернативним джерелом інформації про навколишній світ: вони дозволяють безпосередньо спілкуватися із суб'єктом діяльності, проте виникають ризики поширення необ'єктивної інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дікова-Фаворська О. Соціологічні підходи до вивчення проблеми соціального виключення людей з особливими потребами. Український соціум. 2011. № 3 (38). С. 53–66.
2. Кириченко В. Психологія інформаційної діяльності: навчальний посібник. 2-ге вид., випр. і доп. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2015. 146 с.
3. Свінцицька О. Образ людини з особливими потребами в репрезентаціях житомирських інформаційно-новинних порталів: світоглядно-ціннісне та естетичне моделювання. Наукові записки. 2015. № 2 (51). С. 320–330.
4. Livneh H. On the origins of negative attitudes toward people with disabilities. *Rehabilitation Literature*. 1982. № 43. P. 338–347.
5. Roker D., Player K., Coleman J. Challenging the Image: The involvement of young people with disabilities in volunteering and campaigning. *Disability & Society*. 1998. № 5. P. 725–741.
6. Söder M. Prejudice or Ambivalence? Attitudes toward persons with disabilities. *Disability, Handicap & Society*. 1900. № 5 (3). P. 227–241.
7. Zhang L., Haller B. Consuming Image: How mass media impact the identity of people with disabilities. *Communication Quarterly*. 2013. № 61 (3). P. 319–334.